

Володимир ПОЛІЩУК

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

*Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С. Грушевського Національної академії наук України*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9455-7800>

e-mail: rizoma@ukr.net

ВОЛИНСЬКІ І СХІДНОПОДІЛЬСЬКІ МАГНАТИ І ШЛЯХТА НА ПОГРАНИЧЧІ З ПОЛЬСЬКОЮ КОРОНОЮ В ХОДІ ОБВЕДЕННЯ ПРИКОРДОННИХ МАЄТКІВ У 1546 РОЦІ*

У статті досліджується перепис міждержавних кордонів між Великим Князівством Литовським і Польською Коронаю, який було проведено у 1546 р. У центрі уваги – взаємини магнатів і шляхти обох держав на пограниччі, проявлені під час об'їзду маєткових границь, а також їх фіксації у протоколах граничних комісарів. Розглянуто структуру протоколів граничних об'їздів та об'єкти фіксації даних (правопорушень, граничних знаків і заяв привілейованих землевласників про визнання-невизнання границь і володінь). Показано, що приграничні взаємини магнатів і шляхти обох держав мали сусідський характер, зумовлений шляхетським правом землеволодіння та загалом ранньомодерним характером територіальної організації суспільства. Значною мірою ці взаємини визначалися загосподаренням територій власними підданими, що створювало прецеденти територіальних спорів. Джерело розкриває, наскільки відмінною була специфіка приграничних відносин сусідів-землевласників обох держав на Поділлі – на прикордонні з Диким Полем.

Окреслену проблематику взаємин магнатів і шляхти на пограниччі та межування маєткових границь може значно поглибити вивчення актових книг Волинської землі до 1569 р. у складі Великого Князівства Литовського, а також аналогічних книг Белзького, Руського і Подільського воєводств Корони, матеріалів Литовської Метрики, Коронної Метрики, залишків шляхетсько-магнатських архівів, в яких набагато повніше відображались контакти приграничних землевласників.

Ключові слова: міждержавні кордони, опис границі 1546 р., урядова акція, шляхетські маєтки, маєткові границі, Велике Князівство Литовське, Корона Польська, Руське воєводство, Волинь, Поділля, Брацлавський повіт.

Дослідження приграничних взаємин магнатів і шляхти Польської Корони і Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ) на полісько-волинсько-брацлавському пограниччі з Белзьким, Руським і Подільським воєводствами Польської Корони, тобто переважно на території сучасної України, становить вагоме значення для розуміння формування станово-територіального суспільства та загалом структур

* Публікацію підготовлено в рамках стипендіальної програми Центру діалогу ім. Юліуша Мерошевського «Досліджуйте в Україні» («Badaj na Ukrainie»).

влади ранньомодерних держав¹. Для аналізу цих взаємин підставовим джерелом є «Пописъ границъ и шкодъ» 1546 р., який зберігався у складі книг Литовської Метрики і був укладений статутною руською мовою (Археографический сборник документов, 1867, с. 46–125, док. № 31)². У польськомовних перекладах «Попис» отримав назву «Duct». Цей «Попис» став документальним підсумком проведення урядової акції з об'їзду й фіксації границь. «Попис» відобразив ранньомодерний характер формування територіальної держави у Східній Європі, яка складалась із землеволодіння привілейованих землевласників. Ця ранньомодерна територіальність суспільного простору була невід'ємною від загосподарення і освоєння цілих земель, що створювало необхідність для їх подальшого розмежування і включення землевласників у процес сигніфікації кордонів (границні знаки в полях, деревах, земляні копці, межові каміння, урочища). У цьому контексті «Попис» 1546 р. став своєрідною інтеграцією міжсусідських маєткових границь як границь, належних монархові і склеєних у символічному просторі влади в ході об'їзду підвладних територій під приводом перепису «границь і шкод».

Ця урядова акція була єдиною у своєму роді і більше не повторювалась за всю історію обох держав. В її проведенні брали участь привілейовані землевласники та їх піддані з тих маєтків, які межували між собою по обох сторонах державного кордону, який так і не було проведено (демарковано). Акцію проводили уповноважені комісари як з боку ВКЛ, так і з боку Польської Корони.

Актуальним для дослідження приграничних взаємин магнатів і шляхти обох держав залишається джерелознавче опрацювання цього унікального історичного джерела, яке досі навіть немає свого науково-довідкового апарату. Попри це в джерелознавчому контексті можемо з'ясувати особливості **процедури** обведення маєткових границь та їх протоколювання за участю граничних комісарів з обох сторін.

Опис границь 1546 р. складався з двох етапів проведення, а в підсумку – з двох частин зведених протоколів («обводів»), які оформили дві частини перепису кордонів. У цій статті досліджується друга частина – полісько-волинсько-брацлавська, укладена литовськими комісарами. Перша частина, з якої власне починалася акція загалом, описувала мазовецько-підляську границю між Мазовецьким князівством Корони Польської і Підляською землею Великого Князівства Литовського – Бельським, Дорогицьким і Мельницьким повітами (Granice 1546; Dogel, 1758). Два етапи акції з опису границь проводилися двома групами комісарів з двох сторін. Кожна група комісарів становила свій варіант протоколу опису границь. Двосторонні комісії розпочали свою роботу одночасно, але перша група (Підлясько-Мазо-

¹ Ця стаття є продовженням попередньої розвідки автора: Поліщук В. Проблема межування міждержавних кордонів Польської Корони з Волинню і Східним Поділлям у 1546 році. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. 2025. Вип. 18. С. 7–29.

² Публікація Віленської археографічної Комісії 1867 р. була підготовлена на підставі урядової копії кінця XVI ст., що з'явилася в ході копіювання книг Литовської Метрики, яку проводила канцелярія ВКЛ під керівництвом канцлера Льва Сапегі. Нині ця копія зберігається у Вільнюсі (Литовська Республіка): Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka. F. 16. Byla 116. Lap. 1–98.

вещька) закінчила його набагато раніше, ніж полісько-волинсько-подільська, власне, протягом місяця – наприкінці серпня того ж 1546 року. Тоді як друга група комісарів (В. Тишкевич і В. Ленартович з боку ВКЛ), розпочавши описувати кордони 3 серпня, по суті, так і не змогла завершити перепис, закінчивши його у Вінницькому повіті за протоколом від 24 жовтня 1546 р., хоча насправді 3–5 листопада (Археографический сборник документов, 1867, с. 124–126) (про це неузгодження хронології див. далі). Друга група граничних комісарів з боку Корони складалася з Мацея Варганта (Mathiae Vargant) і Мацея Горецького (Mathiae Gorecki) (протокол опису границь від коронних комісарів цього, другого відрізка границі, на сьогодні невідомий), а з боку ВКЛ – господарського маршалка Василя Тишковича (Vassilioni Czyszkwicz, mareschalcum Litvaniae) та господарського писаря Альберта (Нарбута, Нарбота) Ленартовича (Alberto Narbot, maiestatis regiae junioris notarium, він же Войтех Ленартович) (Археографический сборник документов, т. I, с. 46; Granice 1546, s. 60, 90, 91; Dogel, 1758, с. 1, 32, 33)³. На початку серпня 1546 р. ці граничні комісари зібралися на кордоні у м. Парчів (Парчув) Любельського воєводства Корони і у м. Воїнь Берестейського повіту – з боку ВКЛ, звідки і почали проведення об'їздів маєткових границь.

Термін «обводь». Для розуміння історичного джерела важливо реконструювати хід процедури з фіксації «обводів», у ході якої описувалися границі, про яку їм повідомляли землевласники і піддані селяни з обох боків кордону. «Обводь» у сучасному розумінні – це не тільки об'їзд і огляд границі маєтку, але ще й опис границі. У цьому другому значенні «обводь» виступає як **протокол** – письмова фіксація об'їзду. Термін «обводь», який фігурує в назвах протоколів «Попису границь и шкод» 1546 р., у Статуті ВКЛ 1529 р. з'являється двічі – у ситуаціях

³ В історіографії існує розбіжність в ідентифікації Войтеха Ленартовича – Альберта Нарбу-та, який насправді є однією і тією ж особою, представленою у різних написаннях імені: від імені коронних урядників – як Альберт Нарбут (у першому, мазовецько-підляському описі границь), а від імені литовських урядників – як Войтех Ленартович (у полісько-волинсько-подільському описі). Укладачі Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Ksiestwa Litewskiego XIV–XVIII wieku. Kornik, 1994. S. 223 називають його ім'я таким чином: «Нарбут Войцех Ленартович (†1560)». Микола Крикун також ототожнював різне написання імені в одній особі, виходячи з того, що латинське іменування «Альберт» («Адальберт») відповідає слов'янському «Войтех», тоді як відмінність між іменуванням «Нарборт», «Нарбут» і «Ленартович» була розширенням подвійним іменуванням – по роду («Нарбут» від діда-прадіда) і по батькові (Ленарт). Див. Крикун. М. Адміністративно-територіальний устрій ... С. 13. Як Войтеха Ленартовича його згадано у матеріалах великого вального сейму 1547 р., власне, у відповідях короля і великого князя. Див.: Любавский М. Литовско-русский сейм ... С. 530. Дуже цікаво і не випадково, що син Войтеха Ленартовича Нарбути **Миколай Войтехович Нарбут**, староста кревський і мазирський, маршалок господарський був господарським комісарським суддею у справі поділу спадкових маєтків зем'ян Кременецького повіту на Волині Василя і Богухвала Лабунського 26.10.1547 р. Див.: Archiwum książąt Łubartowiczów Sanguszków w Sławucie. Lwow, 1890. Т. 4. 1535–1547. S. 553 (№ 173). Тобто іменування сина також доводить, що Войтех Ленартович і Альберт Нарбут – одна й та сама особа. Участь сина в ролі комісарського судді у справі волинських зем'ян, границі яких описував батько роком раніше, говорить нам про його добру обізнаність (через батька?) з волинськими справами і авторитет серед волинських зем'ян, хоча сам Миколай Нарбут був кревським і мазирським старою.

засвідчення майнових (визискування/«грабеж») або кримінальних правопорушень (крадіжка): 1) «Если бы хто пограбил стадо свирепье на его або на своей земли ... маєть тое стадо отогнати до того пана, чие стадо, а испаш маєть **обвести сторонаними людьми**» (Розд XII, арт. 2); 2) «Хто бы злодея при злочинстве забил. ..., тогда назавтрее ж тот, хто забилъ, взявши сторону и околичных суседов, маєть то **обвести** и послати тую ж сторону до того пана, чий естъ человек, ...» (Розд XIII, арт. 20). (Statut 1529, р. 282, 306). В латинському перекладі Статуту ВКЛ 1529 р. термін «обводъ» передається терміном **ostendo** – *засвідчувати, показувати*. Також у Статуті трапляється близький до нього термін-дієслово *вести* у сенсі «відводити» (когось, якогось правопорушника); в латинському перекладі передається терміном **duco** – *вести, відвести* (Статут 1529 р.: IX, 1, 5; XIII, 2, 4, 5, 21). Як бачимо, навіть з двох прикладів застосування цього терміна видно, що «обвод» вчиняли не судді чи урядники або комісари, а зацікавлені/потерпілі сторони для доведення свого права. Тобто «обводъ» був правовим терміном засвідчення певного (зміненого або ушкодженого) стану речей. Під «обводом» границі, очевидно, розумілося її засвідчення з боку привілейованого землевласника. Тоді як верховна влада могла лише спиратися на це право своїх підданих, покладаючись на їхні заяви і скарги. Таким чином, стає зрозуміло, що «обводъ» вчиняли не комісари, а землевласники та їх піддані «люди».

На жаль, історикам поки що не відомі інструкції («листи»), які Жигимонт Август розсилав місцевим урядникам з наказами про проведення «Попису» і якими уповноважував дії граничних комісарів. Такі листи непрямо згадуються у «Пописі» 1546 р.⁴ і унормовуються, як звична практика, в проєкті 1554 р.: «А такъ розсказуемъ вамъ всимъ восполोकъ – старостам и державцамъ, абы того жъ часу, яко скоро **листы наши о томъ до васъ прыйдутъ** (виділено автором – *В.П.*), уведшы ихъ у листъ або до книгъ своихъ владовыхъ, того жъ часу безъ всякого омешканья розказали ихъ оповедать и закликать первей у всехъ земьскихъ судовъ, если бы ся на тотъ часъ трафили. А потомъ на торзехъ, ярмарькахъ, въ местечкахъ и въ селахъ, а звлаща у свята пры костелехъ и церквяхъ, ижъ хто бы мель або маєть кривду або якую справу съ кимъ другое земли, абы вже ся въ часъ готоваль къ тому, яко бы своее справедливости передъ такимъ судомъ доводити мель» (LM-37, 166; Любавский, 1900, с. 82 Приложения).

⁴ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. I. С. 68. В «обводі» від Корони 26 серпня 1546 р. ратенського підстарости Яна Світицького («Попис» назває його майже завжди «старостою») з людьми ратенського села Радошичи («зъ людьми ратенскими радошскими») коронні граничні комісари зафіксували відмову зем'янина Андрія Доктора з Кобринського повіту ВКЛ проводити «обвід» своїх маєткових границь. Останній обґрунтував свою відмову тим, що не отримав листа з великокняжої канцелярії й тому, що володів землями на умовному пожиттєвому праві «до живота»: «Якожъ и служебника своего Боновского до него посылали (зазначили граничні комісари. – *В.П.*), упоминаючи его, абы границы вывелъ и кривды оповѣдилъ. И врьдничокъ его (зем'янина Андрія Доктора. – *В.П.*) отповѣдалъ: «король его милость до пана моего меновите въ листъ **не писалъ**, а панъ тежъ мой тые села маєть **до живота**, а **границъ не повинень водити**» (виділено автором – *В.П.*).

Наявність такого листа-інструкції і розпорядження верховного володаря змогло би пояснити алгоритм проведення перепису границь, послідовність дій та принципи фіксації даних. Унормування проведення процедури перепису можна приблизно реконструювати за аналогією проведення інших подібних акцій: перепису лівонсько-литовської границі 1541–1542 рр. (ЛМ-560; Лицкевич, 2023); листів-інструкцій польського короля Стефана Баторія до волинської шляхти та сеймових рішень Речі Посполитої 1570–1590-х рр. щодо межування українських воєводств у складі Речі Посполитої, які безперечно відображали ранішу практику (Крикун, 1993, с. 53–56, 65). Велике значення має «лист»-інструкція Жигимонта Старого, надісланого до троцького воєводи, найвищого литовського гетьмана, маршалка Волинської землі, старости луцького, брацлавського і вінницького князя К.І. Острозького від 9 квітня 1523 р., в якому йшлося про «поправлене границь mezi земли Волынской и с Коруною Полскою и теж о квалты и кривды съ obu сторонъ подданных нашихъ» (Архив Юго-Западной России, т. 2, с. 130 (№ 107); Крикун, 1993, с. 50). Згідно з цим листом, так само, як і в 1546 р., на міждержавний кордон мали прибути призначені з обох сторін комісари (далі у листі перераховуються імена цих комісарів з польського боку від кожного воєводства, землі, повіту). Литовський господар наказував кн. К.І. Острозькому прибути на «рок» після свята св. Трійці, а перед тим оповістити усіх волинських землевласників, які мають претензії до сусідів з Польської Корони, підготувати свої скарги для судочинства («... вѣдати дати, ажъбы каждый зъ нихъ (волинських землевласників – В.П.) къ тому року ся зготовилъ и дѣло свое у вѣдомѣ мѣлъ, которымъ бы ся обычаемъ мѣли правовати») (Архив Юго-Западной России, т. 2, с. 130). Далі литовський господар наказував кн. К.І. Острозькому оповістити коронних комісарів, аби вони поставили на границі до судового розгляду тих привілейованих землевласників з Корони, які мали претензії до волинських магнатів і зем'ян (бояр-шляхти). І навпаки, кн. К.І. Острозький мав переписати волинських землевласників і «поставити» їх до судочинства. Другий аспект стосувався, власне, міждержавної границі, яку господар наказував кн. К.І. Острозькому спільно з коронними комісарами виправити згідно з тим, як вона проходила раніше: «И какъ твоя милость тамъ выѣдешъ, и твоя бы милость рачылъ съ паны Короны Полское весполочь ся згодивши, въ каждомъ повѣтѣ тьи границы на обѣ сторонѣ поправити по старому и о всякии кривды подданныхъ нашихъ досмотрѣти и справедливость чинити, какъ бы на обѣ сторонѣ подданнымъ нашимъ кривды не было» (Архив Юго-Западной России, т. 2, с. 130). Як бачимо, йшлося про те, аби «границы на обѣ сторонѣ поправити», тобто про **renovatio**, а не про встановлення границі (демаркація, *delimitatio*).

Характеристика структури «Попису границ и шкодъ». За своїми масштабом «Попис» – це велетенський за обсягом текст, який становить грандіозний масив даних. Він уміщує згадки про неймовірну кількість населених пунктів (ойконімів), хоронімів, оронімів, гідронімів, дрімонімів, понад сотню імен учасників «обводів», свідків, землевласників (князів, панів, зем'ян (шляхту), бояр), а також уже на той час історичних персонажів (попередніх верховних правителів та власників цих маєтків). Зрозуміло, що без всебічного опрацювання такого величезного тексту й джерелознавчого дослідження пам'ятки у

цій статті можна наважитися на приблизні попередні висновки щодо окремих аспектів.

У «Пописі» виділено 80 протоколів об'їздів («обводів») маєткових границь, складених граничними комісарами з обох сторін (31 коронних, 47 – великокнязівських і 2 спільних). Ймовірно, вони були зведені в єдиний наратив після проведення акції в господарській канцелярії у Вільно. Насправді протоколів було більше. За моїми підрахунками – 122 (52 коронних і 70 великокнязівських) (Археографический сборник документов, 1867; Боряк, 1988, с. 90). В межах одного протоколу-«обводу» наратив «Попису» об'єднував по кілька протоколів «обводів», які перетікали один в одний під час об'їзду граничних комісарів кількох маєтків поспіль. Такий об'їзд кордонів міг тривати 1–3 дні. Тому першорядним дослідницьким завданням залишається аналіз роботи граничних комісарів, з'ясування практики описування границь та її відображення у структурі запису «обводів», з чого, власне, і слід починати висвітлення заданої теми. Ці питання взаємопов'язані: доповнюючи і пояснюючи одне одне, розкривають важливе питання про те, яким чином відбувалась фіксація даних у протоколах граничних об'їздів. Після цього факти міжсусідських взаємин на пограниччі привілейованих землевласників можуть бути розкриті з найбільшою долею достовірності.

Читаючи «обводи» границь, стає зрозуміло, що граничні комісари і їх писарі-«дяки» дотримувалися певної логіки у викладі матеріалу і що цей матеріал структурувався за чітким алгоритмом. Зрозуміло, що вони не описували все під'ряд, все, що бачили навкруги. Вони мали вибирати, яку інформацію слід вносити у текст протоколу, а яку залишати без уваги. Йшлося не тільки про описування конкретної топонімії границі на певній ділянці, але й про фіксацію дій землевласників, їх урядників і залежних селянських громад. Надзвичайно важливо знайти спосіб побачити і висвітлити те, як ці дії вплеталися в топонімію границь у наративі граничних комісарів. Це переплетіння, яке історики розділяють на фіксацію персоналій і топонімів, становить сутність тогочасних уявлень територіального простору, яка часто-густо втрачається під час вибіркового читання історичного документа зниклої епохи. Фіксація мала свою вибірковість і послідовність, що слід враховувати під час читання цього історичного свідчення епохи. Читаючи наратив цілісно, ми можемо виділити певні смислові блоки і переходи між ними, що виявляє територіальність позначеного (сигніфікованого) простору (топонімічних реалій) у свідомості учасників «обводів». Таким чином, читання наративу смисловими блоками є дороговказом для розуміння його внутрішньої структури і як бонус – міжсусідських приграничних взаємин, які постають крізь призму сприйняття знакової природи територіальності ранньомодерного суспільства.

Кожна з груп граничних комісарів описувала «обводи» зі свого боку: з боку підданих Корони Польської або ВКЛ. Ймовірно, після кожного наступного опису «обводу» відбувався обмін протоколами⁵. Тобто «коронні обводи», які ми бачимо

⁵ У протоколі коронного «обводу з Любомлемь» від 14 вересня 1546 р. великокнязівські граничні комісари дописали своє пояснення про те, що вони не брали участі в цьому коронному «обводі» Яна Світицького, чотири дні чекаючи на своїх «товаришів» – коронних граничних комісарів, які в цей час мешкали в його маєтку Перевалля, і лише на шостий день отримали

у тексті джерела, швидше за все складалися коронними граничними комісарами, точніше їх «дяком»⁶. Протокол починався із заголовку, який вказував, з чийого боку робився «обвод», встановлюючи державну суб'єктність об'їзду маєткової границі: «Обводъ Корунный», «Обводъ Великого Князства». Далі йшов запис «обводу».

Як було зазначено вище, загальна кількість «обводів», власне запротоколюваних об'їздів маєткових границь, за моїми підрахунками, дорівнює 122. Це на 40 більше, ніж «обводів», зведених у канцелярії постфактум у загальний наратив «Попису». З них, за моїми підрахунками, «обводи» коронних комісарів налічували 52 протоколи; за участю литовських граничних комісарів було оформлено 70 протоколів. Спільні «обводи», які були записані у спільний протокол («обвод») і велися за участю комісарів і землевласників обох держав, були виділені у таблиці 1. Нижче у таблиці на підставі виділення смислових блоків «Попису» наводяться різновиди і кількість заявлених правопорушень та визнання чи невизнання границь, які (заяви) оголошувалися привілейованими землевласниками або їх урядниками під час об'їздів маєткових границь. Однак ці заяви не можна вважати судовими, позаяк не призводили і не передбачали судовий розгляд справи.

Заяви про невизнання границь, як правило, супроводжувалися заявами про правопорушення. В ході обведення границь сторони заявляли найтиповіші правопорушення, які у великій кількості трапляються на сторінках судово-адміністративних (урядових, актових) книг (Поліщук, 2002, с. 105; Поліщук, 2015, с. 121–133).

Відсутність пред'явлення документальних доказів. Характерно, що в «обводах» комісари фіксували мінімальне відсилання сторін до **документальних доказів** на право володіння маєтком у визначених границях, що потребує окремого розгляду. Документи під час «обводів» згадувалися сторонами вкрай рідко, але аналіз цих згадок може значно поглибити наше розуміння специфіки «обводів» та відношення магнатів, урядників і шляхти до акції перепису границь та і самих уявлень про границі і межування. Від коронних шляхтичів мною було зафіксовано 4 згадки документів під час проведення «обводів», а від магнатів і шляхти ВКЛ – 7 згадок. Цей мізерний мінімум промовляє сам за себе. Але висновки ще робити зарано. Треба враховувати кожну конкретну ситуацію землевласника: які обставини змусили його згадати перед комісарами про документи? При цьому виявляється ще одна закономірність: сторона не намагалась пред'явити документ граничним комісарам, а тільки апелювала до їх наявності.

від них список «обводу»: «потомъ олижъ шостого дня списки намъ прислали». Очевидно, що ці «списки» і були текстами коронного «Обводу з Любомлемъ», який вони і вписали у загальний текст «Попису границь и шкодъ». Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. I. С. 84.

⁶ На цей висновок наштовхує практика межування границь пізнішого часу, наприклад, межування Подільського воеводства, яке відбулось між Річчю Посполитою і Османською імперією у 1680 р. після захоплення турками Поділля: (Крикун М. 1988. С. 26) (Цитата: «Заклучний акт був підписаний під м. Межибожем. Тут польські і турецькі комісари обмінялися текстами ідентичного змісту, кожний з яких був підписаний комісарами тільки однієї сторони»).

Таблиця 1

**Співвідношення заяв учасників «обводів» маєткових границь
з боку магнатів і шляхти Польської Корони та Великого Князівства
Литовського щодо правопорушень чи визнання цих границь
у ході опису кордонів 1546 р.**

	Заяви з боку Польської Корони	Заяви з боку Великого Князівства Литовського
1) Заяви про загосподарення земель (сипання греблі, ставів, побудову млинів, викошення сіножатей, сіянку збіжжя, захоплення бортних дерев тощо)	4	14
2) Заяви про осадку нових поселень	1	11
3) Заяви сторони про захоплення поселень	1	9
4) Заяви сторони про кримінальні злочини («бои, кгвалты, грабежи»)	0	3
5) Межові границні знаки (грані в деревах, копці – пошкодження, відсутність чи невизнання чинними), засвідчення яких, як правило, супроводжувалося заявами про невизнання/заперечення об'їзду маєткових границь сусідом-землевласником	7	21
6) Заяви сторони про невизнання/заперечення «обводу» границі від сусіда-землевласника іншої держави	28	33
7) Визнання границі «спокійною»	4	23

Свідки. До цієї теми дотична тема (не)участі свідків у граничних «обводах». Присутність свідків вкрай малопомітна, що говорить нам не стільки про правовий, скільки про оглядовий і описовий характер акції, яка не передбачала фіксацію правопорушень згідно із судовою процедурою. У протоколі «Обводу Великого Князства» від 4 серпня 1546 р., який проводив воїнський урядник на ім'я Сума у Берестейському повіті, заявляючи про готовність довести проходження границі місцевими «людьми», читаємо: «И кгды были на Городищу, тогда вранник воинский, ставшы на Городищу, – заявили граничні комісари, – повѣдиль, ижъ то есть на той сторонѣ рѣчки повѣтъ Луковский, а тоє Городище – кгрунтъ есть Великого Князства Воинский, и поля тые, которые суть около него изъ стороны Воинское – то есть все Воинское. И готовъ былъ вранникъ воинский того доводить свѣтки, людми добрыми, шляхтою, и передъ нами ихъ ставиль, и прысегами поправити хотелъ» (Археографический сборник документов, 1867, с. 49). На першому «обводі» той же воїнський урядник ставив свідків для доведення розташування млина на території Воїня: «И доводъ на то ставили людей добрыхъ, старыхъ, бояръ, мужовъ сугранныхъ многихъ» (Археографический сборник документов, 1867, с. 47). Той же воїнський урядник готовий був ставити свідків і в наступному «обводі» від Корони, причому його у цьому підтримав сусід-землевласник князь Василь Полубенський, урядник якого також готовий був виставити і своїх свідків, але граничні комісари хіба що записали про цю готовність без жодних процедурних дій і пра-

вових наслідків: «Врадникъ князя Василья Полубенского Митько, тужь ставшы посередь того болота (!), повѣдил: «Правда, ижъ то естъ граница посередь того болота князю моему зъ Воинемъ, а не съ Коруною, а Миляновцомъ далѣй, якожъ и копцы посередь того болота маю зъ Воинемъ». И готовъ былъ довести того свѣтки, людми добрыми, шляхтою», – додали граничні комісари (Археографический сборник документов, 1867, с. 52). Фіксацію участі свідків, і то безуспішну, бачимо лише на початку акції. Показово, що в ході подальших об'їздів маєткових границь граничні комісари майже не фіксували спроб присягати і виставляти свідків у спірних граничних справах.

Схожа картина була і в прикордонних селах, якими володіла коронна шляхта. Наприклад, в «обводе корунном» від 27 вересня, який вів урядник «пана познанського», власне, познанського каштеляна Анджея Гурки, Ян Закровський разом з підданими його маєтку Щуровиця у Бузькому повіті, «мужи» засвідчили, що не знають границю, якою вів їхній урядник в одному з відтинків і засвідчили зовсім інше її проходження⁷.

У граничних комісарів не було судових повноважень розглядати спірні справи про порушення граничної межі і міжсусідські конфлікти. Тож і не було потреби пред'являти документи та виставляти свідків. Цей процедурний аспект (точніше, його відсутність) може пояснити, чому магнати і шляхта ігнорували оскарження своїх сусідів-землевласників перед комісарами і чому акція загалом мала такий мирний і спокійний характер.

Уявлення про маєткові границі. Проведення акції з опису границь дозволяє поставити питання про уявлення щодо своїх маєткових границь, які мали магнати і шляхта і яке, очевидно, виростало із природи і передісторії привілейованого землеволодіння (спадкове, отчинне, вислуга, тимчасове держання, оренда, купівля тощо). Пригадаймо основні його риси, відомі з надавчих привілеїв. У данинах, які королі польські, великі князі литовські та суверенні князі-ленники надавали своїм слугам і підданим на українських землях, границі територіально (топонімічно) не визначалися. Межування границь маєтку відбувалось після надання землі далеко не скрізь і не завжди. Відомі письмові межування маєткових границь на Галичині з кінця XIV – першої третини XV ст. Однак у ході загосподарення земель ці границі неминуче змінювалися. Це було передбачено у привілеях верховних володарів, у яких (привілеях) аксіоматично утверджувалося право землевласника на розширення свого володіння: «...и такожъ, што может себе примышлити и разширити, на

⁷ Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. I. С. 107: «И тутъ врадникъ пана познанского здалъ границу Щуровицкую имѣнья его милости пану Фридришу, хоружому галицкому, имѣнью его милости Поповцомъ и Новоселкомъ... И тутъ, зѣджаючи съ тое горы вышейписаное Узводня, гдѣ врадникъ пана познаньского изъ войтомъ Щуровицким и зъ мѣщаны, тогды тые жъ **мужи пана познаньского сами повѣдили**, ижъ куды врадникъ нашъ зъ войтомъ ѣдутъ, мы того не вѣдаемъ, але мы старѣли ся (!) тутъ. **А границы иншое не мѣли съ лунвяны, одно тою гороу Узводнемъ.** А съ тое горы просто у рѣку Стырь».

новомъ корени посадити» (1407 р.)⁸. Шляхетське право на розширення володінь супроводжувалось правом на осадю нових поселень заради залюднення маєтку. Одну з найраніших фіксацій цього права бачимо у грамоті господарів Подільської землі, князів Костянитна і Федора Коріатовичів, надану для пана Немирі Бакотського від 19.09.1388 р.: «... или которая села изнова посадить межи своими селы исъ нашимъ докладомъ» (Tęgowski, 1997, s. 170). Те саме засвідчує і підтвердний привілей господарів Подільської землі Грицьку Соколецькому «..., а на рѣцѣ, на Русавѣ, дали есмы ему в трехъ мѣстѣхъ люди садити» (Груша, 2001, с. 132; ПД НГАБ ВКЛ, с. 23). Пізніше ця норма повторюється в привілеях Вітовта і Свидригайла, набуваючи у надавчих привілеях стійких формул.

Таким чином, територіальні границі маєтку визначались за принципом первинної осадю поселення згідно з «давниною» і давнім володінням земельними угіддями, які вільні поселенці вважали своїми і з якого велась господарська діяльність: «... дали есмо тая села со вѣсими доходы и приходы, з данми, з мыты, ничего на себе не выменяя; с пашнями, зъ сеножатѣми, з лесы, з луги, з дубровами и з бортными землями, з ловы и з ловищами, и з бобровыми гоны, с озеры, з реками и с криницами, с потоки, ставы и со вѣсими пожитки и податѣми, што к тымъ селомъ слухало и тягло» (Архив Юго-Западной России, ч. 8, т. 4, с. 1). Зрозуміло, що всі ці різновиди земельних угідь перебували у віданні селянських громад і становили таку собі екологічну нішу родового поселення, яка збільшувалась по мірі розростання поселення і насамперед позначалась місцями обробітку земель, які іменувались «урочищами» з власними назвами, стаючи основою просторових уявлень на конкретній місцевості. До них додавалися знаки в деревах, бортях, які, по суті, були виробничими знаками загосподарених територій. Ця територія залежала від обширів необроблених земельних/лісових угідь. Відповідно, границя із сусіднім поселенням визначалась передусім сферами охоплення та розмежування земельних/лісових угідь, які освоювали поселенці. Це значить, що новий власник маєтку – привілейований пан чи боярин-рицар (шляхтич) міг і не знати реальні територіальні межі маєтку, які могли змінюватися залежно від освоєння нових угідь або які були позначені межовими знаками («знаменами», «гранями в деревах», «крыжами», «копцами», «урочищами»). Тому на «обводах» «Попису границъ и шкодъ» 1546 р. ми обов'язково бачимо присутність місцевих «людей», «мужей» з обох сторін, які супроводжують власника маєтку, його урядника чи королівського урядника: «на дорозѣ, которая идетъ зъ Берестѣя до Луцка подстаростий любомский Павелъ Черностовский зъ людми повѣту Любомского (виділено автором – В.П.) повѣдиль...»; «На то повѣдиль подстаростий берестейский панъ Иванъ Яцыничъ зъ мужми тыхъ сель (виділено автором – В.П.): «По которымъ гранемъ усимъ, урубыванымъ у деревью, вели подстаростий любомский съ паны

⁸ Привілей великого князя литовського Вітовта Іллі Вячковичу на село Порицьк разом з іншим селом Порицько, Гриковичи, Трубки – у Володимирському повіті та на села у Луцькому повіті: Ворочичин, Тристенъ, Стидень від 20.05.1407 р.: Див.: Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе.. Киев, 1907. Ч. 8. Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XVI–XVIII ст. С. 1.

Уханскими и зъ мужами любомскими свияжцы полемчаны – то есть грани людей повѣту Берестейского села Олтушского а Радешского» (Коронний «обводъ» від 16 серпня 1546 р.) (Археографический сборник документов, 1867, с. 58). Стає зрозуміло, що ці «мужи» і «люди», власне, і були знавцями реальних територіальних меж маєтку, вказуючи на межові знаки чи природні рубежі, які граничні комісари на диво місцевим мешканцям чи не вперше позначали у своїх протоколах «обводів» як міждержавні кордони.

У привілеях на землю від верховних володарів зазначалось і про право на **осаду нових поселень** «на новому корені». Ці ситуації слід розглядати в комплексі із **загосподаренням** територій сусіднього маєтку, які так масово проявилися під час об'їзду границь (див. табл. вище). А отже, витоки загосподарення сусідніх земель та нових осад можна вбачати в надавчих привілеях на землю та в її подальшому загосподаренні, тобто в природі шляхетського права на розширення маєтку. Наприклад, у грамоті великого князя Свидригайла Григорію Стреченовичу на Біликівці і Слобідку в Летичівському повіті, що поряд з Вінницею, від 2 вересня 1437 р., читаємо: «И такъ што в тых имѣньехъ собѣ примыслить на новом корени посадить и со всѣми платы, што к тым имѣньемъ слушаеъ и слушало, и такъ с луги и з дубровами, и сыножатми, и со всѣми пожитки, можетъ собѣ полѣпшивати и росширивати, всадити и примножати» (Розов, 1928, с. 136); у грамоті великого князя Свидригайла князю Федору Васильовичу 1451 р.: «можетъ себе полѣпшовати и розширати, и на новом корени посадити и примножати» (Келембет, 2019, с. 6). Так само у грамоті великого князя Свидригайла Пашку Прокоповичу 1451 р. (Розов, 1928, с. 156). У XVI ст. у привілеї короля польського і великого князя литовського Жигимонта Старого писару Михайлу Свинуському на село Свинухи у Володимирському повіті від 23 березня 1512 р., як і в багатьох інших привілеях, бачимо ту ж саму формулу у новій мовній редакції: «И воленъ ѡнъ тамъ розширити, прибавити, людми всадити, къ своєму вжиточному и лепшомуу ѡбернути, какъ сѧ ему и его наслѣдкомъ налѣпей ѡвидить» (LM-22, 26). Як бачимо, разом з наданням або продажем маєтку новому землевласнику передавалось і право загосподарення земель, яке мало заохочувати шляхту розширювати свої володіння і засновувати нові поселення. Надання маєтку супроводжувалось обведенням границь, встановленням або поновленням межових знаків. Зрозуміло, що це межування не могло бути відображене у надавчому привілеї на маєток.

Норми Статуту ВКЛ про граничні спори. До речі, у Першому Статуті ВКЛ 1529 р. полагодженню міжсусідських господарчих, виробничих, майнових спорів присвячено цілих три розділи із 13 загалом, і це без урахування окремих дотичних статей кодексу, вміщених в інших розділах: Розд. VIII: «О права земские, о границах, о межах и о копах» (налічує 20 артикулів); Розд. IX: «О ловы, о пуши и дерево бортное» (налічує 13 артикулів); Розд. XII: «О грабежи и о навязки» (налічує 14 артикулів) (Statut 1529). Наведемо статутівий приклад унормування граничних маєткових суперечок: «Тѣж уставуем: естли бы которые бискупове и духовные, закону яко римского, так и греческого, и князи, и панове, и пании вдовы, и земляне мели именья и люди, и земли, ловы, лесы, озера и бобровые гоны в границах або в межах, а хотел бы один в другого землю, перешедчи границу, або через межи усту-

пати, або люди, земли, ловы, лесы, озера и сеножати, и бобровые гоны отнимати, хотячи его с того имения выгнати, тогда мають с obu сторон по осминадцати светков перед правом поставити; и кого найдутъ судьи ближшого ку доводу, тогда с каждого стану вышей мененых, маєт з шестма светки, а сам семей на всем при- сягати» (Розд. VIII, арт. 1) (Statut 1529, 218).

Норми були розпрацьовані досить детально і їх, звичайно, можна було б застосувати і до поладження суперечок приграничних землевласників двох держав. Однак проблема полягала в утворенні спільних судових комісій, які мали би приймати присяги свідків.

Копне судочинство. На рівні підданих «людей» сусідніх маєтків проблем, здається, не існувало, позаяк діяв копний суд, на який без усіляких перешкод сходилися сусідні прикордонні села, і вони, схоже, цих кордонів не помічали. Граничні комісари зафіксували кілька таких прикладів на волинсько-подільському пограниччі обох держав. Наприклад, між селом Опарипеси волинських зем'ян Опарипеських та селом Броди Руського воєводства: «И привели къ дорожѣ, которая идетъ отъ села Великого Князства Опарыпесовѣ до села Корунного пана воеводича подольского пана Яна Олексого, до Бродовѣ. И менили въ тое доро- ги врочыщо Бесѣды. И повѣдили, ижѣ, дей, се тутъ сходятъ завжды на копу село Опарипеское изъ селомъ Бродскимъ» (Археографический сборник документов, 1867, с. 106). У Крем'янецькому повіті у селі князів Вишневецьких люди сходились на копу із сусіднім селом Тербовльського повіту Руського воєводства Дубиним, що і засвідчив княжий урядник Стецько: «И подѣ тымъ селомъ Дубиномъ у броду тое рѣчки повѣдиль, ижѣ то естъ бродѣ-граница: тутъ права даемъ межы собою, яко зъ Великого Князства князи и панове, так и съ Коруны людей своихъ ставятъ ку справедливости всякое речы» (Обвід ВКЛ від 29 вересня 1546 р.) (Археографический сборник документов, т. I, с. 110). Черняхівський урядник княгині Ілліної Острозької Беати з Костелецьких Богдан, обводячи границю з володіннями коронного сусіда Яна Сіненського Глинне і Золочівка, зазначив (спільно з черняхівськими боярами і міщанами): «И вели тою дорогою якобы большы мили до врочыща Лозѣ, которые меновали Олехновы Лозы. И повѣдили, ижѣ въ тыхъ Лозѣ завсыгды со всихъ сель пограничныхъ, яко зъ Великого Князства, такъ съ Коруны Польское, на тыхъ границахъ право съ обѣюхъ сторонѣ даютъ. Якожѣ и съ Коруны Польское Янъ Каменский и войтъ залозецкий Шиманъ именемъ пана воеводича то сознали» (Обвід ВКЛ від 1 жовтня 1546 р.) (Археографический сборник документов, т. I, с. 114). Той же Богдан з черняхівськими боярами і міщанами на обводі із селом Козловим Тербовльського повіту знову засвідчив функціонування копного судочинства: «Отъ того броду Дерлова вели полемъ троху дубровы, займуючи якобы на мило. И привели до Руды, которую называютъ Грузкая. И повѣдили, ижѣ тутъ, въ тое долины, права даютъ съ обѣюхъ сторонѣ, яко с Князства, такъ съ Тербовского повѣту, тутъ завжды на право ся зѣдждаемъ» (Обвід ВКЛ від 1 жовтня 1546 р.) (Археографический сборник документов, т. I, с. 115). У селі вінницької (київської) зем'янки Настасії Дубицької при обводі її підданих із сусіднім селом Хмільницького повіту Подільського воєводства Євладовським комісари занотували, що «въ тое дороги и рубежовѣ отъ давныхъ часовъ и отъ предковъ ихъ о злодѣйство и о

всякие кривды, яко зъ сель людских, такъ зъ сель Великого Князства повѣту Киевского, права собѣ даютъ» (Обвід ВКЛ від 11 жовтня 1546 р.) (Археографический сборник документов, 1867, с. 122).

У кожному поселенні були місцеві старожили, які добре знали на територіальних межах маєтку, власне топонімії загосподарених лісових/земельних угідь. Наприклад, у продажному листі великокняжого толмача Солтана Альбієвича на продаж Полукнязівської бортної землі Кисво-Пустинському монастирю св. Миколая від 13.08.1508 р. було спеціально прописано норму про обведення купленої землі місцевим знавцем граничних знаків (бортних «знамен»): «А оуказал єсми на своє мѣсто отвести (тобто «обвести». – *В.П.*) им тую землю бортнику Иякову Микитиничу, што ж он перед сим колкось лѣт ходил от мене тую землю, знамя тоє земли знает и вси границы єе вѣдаєт» (Однороженко, 2020, с. 210).

Важлива роль межування маєтків, як встановлення права володіння (пор. з процедурою «ув'язання»), чітко усвідомлювалась шляхтою. Наприклад, це бачимо у наріканні брацлавської шляхти щодо брацлавських міщан, які безпідставно, на їхню думку, позахоплювали прилеглі до міста землі: «А с того ни г(оспо)д(а)ру, ани замьку никоторого пожитку и послуги нѣтъ. И нет ведома, от кого таковыи вделы (наділи землі. – *В.П.*) особными мають, а хто имъ заводил и граничилъ (виділено мною – *В.П.*)» (ЛМ-561, с. 236).

Захоплення поселень і відсутність скарг. А як сприймати згадки чи скарги учасників процедури «обводу» своїх границь про захоплення поселень сусідами? У формулярі «обводу» маєткових границь ці факти виділялись окремо. В протоколах «Попису границь и шкодъ» вони подавались у формі переважно заяв і в поодиноких випадках – скарг і «реєстрів шкодъ» від імені обвідників, які стосувалися територіальних і господарчих правопорушень («бои, ктвалты, грабежи») тощо. У захопленні власних поселень з боку Польської Корони були зафіксовані такі свідчення від великокнязівських землевласників (в 9 «обводах» із 120): 1–2) берестейський підстароста Іван Яцинич щодо захоплення земель господарського маєтку Воїня (№ 1, 2, с. 46, 50); 3) село Стежерици, яке належало до володимирської церкви Пречистої Богородиці і перебувало у підпорядкуванні володимиро-берестейського єпископа (№ 51, с. 87); 4) волинський шляхтич Михайло Котович заявив про захоплення чотирьох сіл Володимирського повіту: «Въ тоє границы рѣки Буга отъ ляховъ забраны села Володимерского повѣту на имя Михаль, а Поромово, а Кречово, а Ясепово» (№ 55, с. 90); 5) володіння єпископа володимирського і берестейського Геннадія (№ 58, с. 90); 6) село Лучичи, яке за короля польського і великого князя Олександра належало волинським шляхтичам Бокіям Печихвостським (№ 70, с. 95); 7) село Бобятин – заява господарського дворянина Станіслава Медведя (№ 74, с. 96); 8) село Броди і Огрениця – заява луцьких зем'ян Рогозницьких і Інгненських (№ 92, с. 107); 9) захоплення 27 міст і сіл Чернехівської волості, яке супроводжувалось заснуванням нових слобід і викопуванням та спусканням ставків (53 стави), було оскаржено кнг. Ілліною Острозькою Беатою з Костелецьких (№ 102, с. 114–117). За словами княгині, це захоплення відбулось за ініціативи її сусідів-землевласників: краківського каштеляна і великого коронного гетьмана Яна-Амора Тарновського («пана краковьского») (1488–1561), познанського каште-

ляна Анджея Гурки (1500–1551) («пана познанского») і сина подільського воєводи Яна Каменецького (†1530) Яна («пана воєводи́ча подольского») (1534–1560). І це був рівень взаємодії на пограниччі на найвищому магнатському рівні. Саме про це загосподарення йшлося у листі молодого короля і великого князя Жигимонта Августа до свого батька, польського короля Жигимонта Старого у 1545 р., який опублікував Александр Пшездецький (Przedzdecki, 1841, s. 69–73). У цьому листі молодий володар прохав батька про вирішення приграничних питань на коронному сеймі, обрання комісарів для поладження приграничних спорів за скаргами землевласників Волинської землі з коронними сусідами щодо захоплених маєтків. Жигимонт Август просив свого батька, щоби разом із сенаторами і земськими послами на коронному сеймі призначили суддів-комісарів, які б з комісарами від ВКЛ відновили границі обидвох держав.

Як бачимо, якщо не брати до уваги унікальної ситуації з Чернехівським маєтком кнг. Ілліної Острозької, то прямих збройних захоплень з жертвами і кровопролиттям у «Пописі» зафіксовано не було. Нечисленні заволодіння пригадувались у найзагальніших рисах, без уточнення коли і як це сталося. Ці обставини залишаються багато в чому нез'ясованими і не дозволяють поки що робити конкретні висновки. «Попис» вимальовує відносно мирну картину співіснування на пограниччі привілейованих землевласників.

У продовження історії з Чернехівським маєтком варто згадати, що пізніше кнг. Беата Острозька видасть свою доньку кнж. Гальшу Острозьку за сина Анджея Гурки Лукаша, а донька краківського каштеляна і великого коронного гетьмана, графа Яна-Амора Тарновського, Софія у січні 1553 р. вийде заміж за маршалка Волинської землі, володимирського старосту кн. Василя-Костянтина Острозького! Наведені факти взагалі вказують на те, що приграничне розташування землеволодінь коронних і литовсько-руських магнатів, навпаки, сприяло породичанню знатних родів, а значить, об'єднанню їх економічної потужності та символічного капіталу родової слави предків.

Від коронного шляхтича у «Пописі» було лише одне свідчення (навіть не заява) про заволодіння поселенням з боку волинської шляхти – йдеться про село Хусово (Хосово), причому так само без уточнення обставин, коли і від кого сталося це захоплення (свідчення Яна Бешевського) (Археографический сборник документов, 1867, с. 100). І на цьому тлі лише чотири свідчення польських шляхтичів про загосподарення коронних земель з боку волинської шляхти і їхніх «людей». Кількість зникло мізерна.

Окремо слід виділити групу заяв обвідників маєткових границь про «супокійну» границю із сусідами: від коронних шляхтичів було всього 4 такі заяви, а від волинян і подолян з боку ВКЛ – 23 заяви або за умовчанням. Наприклад, як про це заявив Олександр Гетолт (Александро Кгетолтъ) «зъ людьми своими шпиколосць»: «И привель насъ до копца, который мениль быти собѣ границу съ пани Пересопскою села ее повѣту Белзского Пересопского. И повѣдиль, ижъ съ тою Пересопскою границу спокойную мамъ» (Археографический сборник документов, т. I, с. 98). Заяви про «спокійні» границі маєтків було би цікаво співвіднести із заявами про невизнання границь, але ця тема виходить за рамки цієї статті.

Аналогічних заяв з боку волинської і подільської шляхти непропорційно більше через загальну перевагу в кількості «обводів» з боку ВКЛ. Порівнювати у відсотках ці співвідношення було би некоректним (хіба що протягом спільних обводів, які тривали до границі Руського воєводства з Подільським; далі коронні комісари не відважилися продовжувати акцію). Адже в подальших односторонніх обводах, які тривали з боку литовської сторони і проходили по території Вінницького і Брацлавського повітів Східного Поділля, коронні шляхтичі могли й не визнавати «обводів» своїх сусідів з ВКЛ на Подільському відтинку, де коронні комісари уже не фіксували маєткових границь.

Князі Збараські – виняткова історія на пограниччі. Окремо слід виділити заяви і скарги князів Збараських і їхніх родичів і сусідів князів Вишневецьких і Порицьких, які вони оповідали граничним комісарам під час своїх «обводів» або під час спростування «обводів» коронних землевласників. Зокрема, йдеться про «обвід» від 3 жовтня 1546 р. князя Щепана (Стефана) Збараського з братами⁹ і князя Александра Порицького при «обводі» границь Збараського маєтку з маєтками вищезгаданого краківського каштеляна і великого коронного гетьмана, графа Яна-Амора Тарновського селом Петриковим та з королівським маєтком Теребовльського повіту Галицької землі Борки (Археографический сборник документов, 1867, с. 117–119). Князі Збараські скаржилися на краківського каштеляна з приводу затоплення їхнього озера Плотиче після викопування неподалік ставу, тобто внаслідок загосподарення людьми краківського каштеляна їхніх прилеглих земель (Археографический сборник документов, 1867, с. 118). Наступний факт свідчить, що ці змагання за природні ресурси і загосподарення тривали десятиліттями, ґрунтуючись на давніх уявленнях про «отчинні» землі предків, які не вписувались у нові міждержавні кордони. Через 15 років, 13 лютого 1561 р., тарнопільський урядник краківського каштеляна, великого коронного гетьмана, старости стрийського і любачівського, графа Яна-Амора Тарновського Стефан Куровський вніс до Луцьких замкових книг скаргу на князя Владислава Андрійовича Збараського, молодшого брата князя Щепана (Стефана), про його напад на землі дружини войницького каштеляна графа Яна-Криштофа Тарновського Зофії Зеспрової (ЛЗК 1561, с. 230–232 (№ 86); Поліщук, 2009, с. 81). Князь Владислав здійснив збройний наїзд на Сатанівський ґрунт, «иже он, мимо покои посполитыи, чинечи валку до Коруны, яко иньи неприятел, которые псуеи и поседает албо поседати хочет, наехавши на кгрунт Сатановский властивы...»; далі йшов перелік восьми сіл з

⁹ Князь Степан (Стефан, Щепан) Андрійович Збараський (1518–1585/1586) пізніше стане державним діячем ВКЛ, дипломатом у московських справах (1555–1556), учасником Лівонської війни за короля Стефана Баторія. Був одним із лідерів протестантського руху у ВКЛ (кальвініст). Посідав найвищі ієрархічні позиції у ВКЛ: у 1555–1564 рр. – вітебський воєвода; у 1564–1566 р. – троцький каштелян; у 1566–1585 рр. – троцький воєвода – усі поза межами рідної Волині. Його братами були князі Владислав, Микола (майбутній кременецький староста в 1560–1574 рр.), Юрій, Михайло. Крім, власне, Щепана (Стефана) у «Пописі» ще було згадано Владислава (Археографический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. I. С. 110) «обвід» від 29 вересня 1546 р. врядуника кн. Дмитра Вишневецького Стецька з крутенськими підданими князя.

яблонівськими дворищами, які були спустошені від татар, але наново осаджені людьми графа і на які здійснив напад князь Збараський, нібито вирубавши при цьому кілька тисяч дубів, при цьому погрожуючи вогнепальною зброєю, що постраждалою строною було розцінено як спроба захопити землі: «...тыѣ села и воли розметал, порубал, спустошил и в болота вметал, дубовы ... вырубал и в ни во што вбернул, где в колко тисачей дубов вырубали, стрелбу на гребли Морозовской был засадил, хотечи посѣсти кгрунт влостныи дѣдичныи тоѣ-то всвяченои Зофеи». Скаржник закидав князю Владиславу, що той знехтував обіцянкою короля і великого князя Жигимонта Августа дочекатися якоїсь постанови, суть якої не уточнювалася, але, очевидно, була зрозуміла усім присутнім: «кназ Влодислав, не вчекиваючи постановѣния, которым бы г(о)с(по)д(а)рь корол его м(и)лст, яко пан того вбоига панства, вчинити рачил...». На мою думку, постанова мала стосуватися скликання двосторонніх прикордонних комісій для вирішення приграничних спорів згідно з проектом 1554 р. (Поліщук, 2025). Також йому закидали побудову 11 ставів на березі річки Болванець, який належав до Сатанівського маєтку Подільського воєводства. Скарга також згадувала і володіння документами на право власності «всвяченой Зофеи», і порушення князем границі, яка межувала Подільське воєводство від Руського воєводства Корони і іншої границі від Волинської землі ВКЛ, які порушив князь Владислав: «алѣ, деи, сут явныи знаки и границы рѣки, которыи делат в Подолскую землю вдины вт Руское земли, а другии вт Воына» (ймовірно, тут знаками названа сама ріка, здається, Болванець або Медведівка, які становили природний рубіж межування границь воєводств і держав). Показово, що підданий Польської Корони звернувся до Луцького замкового уряду, тобто до адміністративної установи іншої держави, абсолютно безперешкодно. Ближчий до нього Кременецький замковий уряд він напевно оминув, оскільки там урядував, будучи кременецьким старостою, менший брат кн. Владислава кн. Андрій Збараський, який навряд чи б чомно зустрів скаржника і його слуг.

У цій скарзі тарнопольського буркграбія Стефана Куровського показовим було несприйняття і приниження князівського титулу князя Владислава Збараського: «всветчене чинил противко вроженому Владиславови, кназю Збараскому, которыи, деи, собе кназжачии титул привлаща, иж вн мимо покои посполитыи, чинечи валку до Коруны ...». Те, що ця думка про підважування княжого титулу руських аристократів була колективним уявленням на землях Польської Корони, добре підтверджується висловлюваннями тогочасного польського історика Мартина Кромера щодо подільських князів: «Niegdyś Podole wraz z Rusią, zarówno tą, która obecnie jest częścią Polski, jak i tą, która pozostaje pod panowaniem Litwinów i Moskali, miało swoich książąt. Jal to dokładniej wykazałem w *Historii...* Wielu jeszcze teraz (тобто в часи написання М. Кромером своєї праці у 1560–1570-х рр. – *В.П.*) nazywa siebie nadal książętami, ale przeważnie jest to **pustyj niemal tytuł, bez żadnego znaczenia** (виділено автором – *В.П.*); między Polakami natomiast nawet pamięć o ich książęcym tztule całkowicie się zatarła» (Kromer, 1984, s. 28).

Як бачимо, за півстоліття мало що змінилося на пограниччі певних ділянок землеволодінь: знову йшлося про загосподарення територій, які кожна сторона розглядала як власну і на який мала документи або пригадувала колишні «отчинні»

володіння на князівському праві. Непрямо це підтверджується копним судочинством між пограничними селами чомусь саме у володіннях князів Збарзьких-Вишневецьких (у тому числі і колишніх їхніх володіннях: ідеться про Чернехівську волость княгині Острозької).

Колодне і Чернехів княгині Беати Острозької. Прикордонний конфлікт князів Збарзьких постає у новому світлі, якщо подивитися на маєткову історію Чернехівської волості, захоплення і загосподарення якої оскаржила кнг. Ілліна Острозька Беата з Костелецьких під час перепису кордонів 1546 р. Важливо усвідомити те, що до 1518 р. обидва сусідні замки і волості Колодне і Чернехів входили до Збарзького князівства, перебуваючи у володінні вдови князя Семена Васильовича Збарзького (Колоденського) княгині Марії Ровенської (княгині Степанської), який отримав Колодне і Чернехів з розподілу спадщини між братами у 1463 р. (AS-1, s. 54) Кнг. Марія Ровенська доводилася бабусею дружині кн. К.І. Острозького, й тому після її смерті у 1518 р. ці маєтки були успадковані кн. К.І. Острозьким по спадковій лінії його першої дружини кнг. Тетяни Семенівні Гольшанської (Дубровицької) († 1522) (AS-2, s. 99), від якої народився їхній перший син Ілля Острозький. Збереглися відомості, що на початку XVI ст., а точніше у 1502 р., львівський староста Станіслав з Ходча скаржився великому князю Олександру, який на той час ще не був обраний польським королем, на кнг. Марію Ровенську за те, що її піддані з маєтків Чернехів, Колодно і Рівне порушують кордони Польського королівства і вчиняють наїзди (Собчук, 2014, с. 88).

До цього ж треба додати, що за спостереженнями М. Крикуна щодо проходження границі Поділля з Руським, Волинським і Київським воєводствами Речі Посполитої до 1680 р., тобто до османського завоювання Поділля, у минулому на території, які були розташовані південніше цієї границі (вона йшла по середній течії річок Медведовка і усієї течії річки Болванець) претендували князі Збарзькі, які володіли суміжними волинськими маєтками (Крикун, 1993, с. 28, 43, прим. 78; Любавский, 1892, с. 229). При цьому М. Крикун посилався на дані «Попису» 1546 р., який саме це і засвідчив, та на інші документи другої половини XVI ст., до яких можна додати й вищенаведений збройний наїзд на Сатанів 1561 р. князя Владислава Збарзького.

Таким чином, запрошується парадоксальний висновок, що приграничні спори за границі землеволодінь князів Збарзьких (а рівно і їхніх родичів князів Вишневецьких і Порицьких), які зазіхали на території Коронного Поділля і були розташовані південніше течії річок Медведовка і Болванець, вказують на те, що вони не були зацікавлені у проведенні розмежування міждержавних кордонів і розглядали їх як землі своїх предків. Можна припустити, що у цьому вони покладалися на родову пам'ять володіння на княжому праві тими коронними землями, на які здійснювали наїзди у Подільському воєводстві. Йдеться про їхніх прямих предків – князів Вінницьких, Божських, Несвізьких, від яких, власне, і пішли родом князі Збарзькі, Вишневецькі, Порицькі, які у середині XVI ст. вирішили змінити своє походження на користь походження від Корибута Гедиміновича (Келембет, 2021; Келембет, 2016, с. 3–17).

Інші волинські аристократи – князі Сангушки також могли не визнавати маєткові границі своїх коронних суміжників, вважаючи їхні землі належними до своєї

колишньої «отчини», яка була відібрана у їхнього предка кн. Сендюшка – онука Ольгерда Гедиміновича. 1432 р. великий князь Жигимонт Кейстutowич відібрав у Сендюшка, нащадки якого невдовзі почнуть іменуватимуться Сангушками, Ратно і Любомль, які остаточно відійшли до Корони у 1440-х рр. за Казимира (Археогграфический сборник документов, 1867, с. 75). Як засвідчив «Попис» 1546 р., князі Сангушки добре пам'ятали про свої втрачені території, нагадуючи про це в ході проведення «обводів» своїх границь навколо Ратненського клина – колишніх земель свого уділу: «Якожь тые люди королевое еє милости вижовцы (піддані королеви Бони із села Вижва, яке донедавна, до обміну, належало князям Сангушкам – В.П.) сами, яко памяти ихъ зайдуть и предковъ ихъ, тыхъ земель у покойномъ держанью и вживанью были ажъ и до сихъ часовъ... А другии грани тотъ же князь Сендюшко вчинилъ промежку своихъ имѣней: Ратномъ и Вижвою, бо тое Ратно и Любомль отняли ку Корунѣ за Казимира короля» (Археогграфический сборник документов, 1867, с. 75, 84).

Приграниччя «Дикого Поля». Однак повернімося у 1546 р. Чим далі на південний схід до «Дикого Поля» просувалася процесія з обведення границь, тим рідкішими ставали поселення і тим менше було приводів для міжсусідських спорів за землю, які втрачали сенс через загрозу татарських нападів або через величезні обшири необроблених земель. Загроза нападу нагнала страху і в 1546 р., що не дозволило довести до завершення акцію з обведення міждержавних границь. Польські комісари «зійшли з дистанції» 3 жовтня (Археогграфический сборник документов, 1867, с. 117), а великокнязівські комісари завершили обвід 24 жовтня, дійшовши до Брацлавського повіту ВКЛ на Поділлі.

Перед тим, як «зійти з дистанції», коронні комісари у володіннях князів Збарзьких, що як раз межували з Поділлям, уперше не надали свої протоколи об'їздів границь литовським комісарам, які це одразу занотували у своєму звіті: «напротивку того обводу князей Збаражскихъ замочку ихъ Волочищъ (5 жовтня – В.П.) мѣль быти обвод корунный, але его намъ не дано. Оттуль есмо съ товариши нашими корунными розѣхали» (Археогграфический сборник документов, 1867, с. 119)¹⁰. Цей факт виявив важливу процедурну особливість проведення граничних «обводів»: «корунные обводы» склалися польською стороною і передавалися литовській – Василю Тишкевичу і Войтеху Ленартовичу, які потім наказували своїм «дякам» вписувати коронні протоколи у свої «книги». Причому протоколи коронних комісарів писалися так само руською мовою.

Про татарську загрозу у своєму «Пописі» повідомили й очільники литовської комісії. Цей факт дуже важливий, бо має ще й джерелознавчий вимір, оскільки

¹⁰ Археогграфический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. Вильна, 1867. Т. I. С. 119. Фраза великокнязівських комісарів про те, що коронні комісари не надали їм свій «обвод» напроти мастку князів Збарзьких Волочищ як раз виявляє важливу процедурну особливість проведення «граничних обводів». Це ще раз доводить, що «корунные обводы» склалися польською стороною і передавалися литовській стороні – Василю Тишкевичу і Войтеху Ленартовичу, які потім наказували своїм «дякам» вписувати коронні протоколи у свої «книги». Причому тексти коронних комісарів писалися так само руською мовою.

пояснює, чому від Польської Корони «обводів» менше, ніж від ВКЛ (52/70). Подальші перемовини Василя Тишковича і Войтеха Ленартовича з коронними комісарами були викладені у їхній «пояснювальній записці», яка була внесена до того ж «Попису» і містилась серед протоколів «обводів» маєткових границь. Очевидно, що це було їх звітування перед монархом за хід перепису кордонів, яке мало пояснити передчасне завершення акції, зумовлене татарською загрозою. За вписаними протоколами вони від 5 до 24 жовтня нібито продовжували описувати границі в односторонньому порядку – лише з боку ВКЛ (коронні комісари не могли або підтвердити, або спростувати ці границі). Звітуючись перед господарем, В. Тишкович і В. Ленартович зазначали, що продовжували посилати до коронних комісарів своїх слуг з нагадуванням про відновлення спільної акції. Коронні комісари («товариши наши корунные») відмовились їхати на Поділля для продовження об'їзду границь коронної шляхти, пославшись на татарську загрозу та на відсутність у своїх приграничних маєтках шляхти: «...и ихъ есмо яко служебниками, такъ тежъ листы нашими наводи, абы оны ведлугъ росказанья господарей ихъ (тобто Жигимонта Старого і Жигимонта Августа. – *В.П.*), на границы їхали. Оны къ намъ прислали дьяка своего, вымовляючися татары; другое (причины відмови їхати далі. – *В.П.*), ижъ не мають, хто бь имъ границы оповѣдилъ...» (Археографический сборник документов, 1867, с. 120). Як бачимо, «корунні товариши» дійшли до границь Руського воєводства з Подільським воєводством Польського королівства, власне до володінь краківського каштеляна і великого коронного гетьмана, графа Яна-Амора Тарновського та князів Збаразьких, Вишневецьких і Порицьких, після чого далі їхати на Поділля відмовилися.

1546 р. дійсно стався крупний набіг білгородських та очаківських татар, які напали на Київщину, Поділля й Волинь і вивели у ясир дуже багато людей, точна дата якого не відома. Розголошу набув і минулорічний татарський набіг 1545 р. (Ворончук, 2012, с. 592). Чому, власне, і зустрічаємо у «Пописі» єдину згадку про луцького старосту, який не брав участі в об'їздах маєткових границь, як вірогідно виглядає, у зв'язку з військовими зборами волинської шляхти для відсічі татарському нападу: «тое село Бобятинъ есть зъ давныхъ часовъ Великое Князство повѣту Луцкого. И мѣль бы то повѣдити его милость князь староста луцкий, еножь есть на послужѣ, на войнѣ короля его милости» (Обвод Корунный» від 23 вересня 1546 р.) (Археографический сборник документов, 1867, с. 97).

Проблеми з обведенням маєткових границь з'явилися і у великокняжих комісарів, як тільки вони доїхали до Поділля, покинувши захищені князівсько-магнатські володіння Острозьких, Вишневецьких, Збаразьких. Василь Тишкович і Войтех Ленартович намагались прозвітуватися перед монархом про спроби продовжити опис маєткових границь шляхти під час загрози татарського нападу, зазначивши місце свого перебування у Вінниці, попри те, що коронні комісари закликали їх приїхати до них у Межибіж і сидіти там. У Вінниці вони розпочали приймати «обводи» маєткових» границь зі слів або з листування шляхти. Останній протокол датується 24 жовтня, але з його змісту стає зрозуміло, що десь до 3 листопада 1546 р. вони пересиджували татарську загрозу у Вінниці, доки з татарської «погоні» не повернулися слуги і бояри з Чуднова та Кузьминської волості, власне ще

неподілені між спадкоємцями острозькі піддані, які виходили «в поле» стерегти татарські шляхи.

В умовах загрози татарського нападу подільська шляхта ВКЛ так само не була готова засвідчувати свої границі. У своєму «Пописі», в «обводі» від 11 жовтня маєтків Анастасії Дубицької, граничні комісари заявили про ухилення від «обводу» своїх границь зем'янина Вінницької волості Київського повіту Кіндрата (Яцковського) з братами. До нього посилали господарського дворянина, який у присутності місцевого вонячинського державця Семена Кмітича – батька оршанського старости і смоленського воєводи Філона Кміти-Чорнобильського (1530–1587), заявляв про обов'язок з'явитися до «обводу» границь; потім іще обсилали Яцковського з Вінницького замкового уряду, «абы намъ границы и кривды свои оповѣдилъ и списалъ», чекали на нього тиждень та все марано; він так і не з'явився, унаслідок чого граничні комісари не змогли зафіксувати границі його маєтку (чи то пак самі не могли прибути, сидючи у Вінниці?). І дійсно, наступний «обвід» вінницьких зем'ян датовано 20 жовтня: Семен Кмітич «обводив» землі господарського двору Вонячин – «панъ Семень Кмита зъ людьми двора господарского держанья своего Вонячына» (Археографический сборник документов, 1867, с. 122); наступного дня він же «обводив» границі уже власного маєтку Літин – родового маєтку Кмітичів Александровичів; 22 жовтня естафету з «обведення» перейняли їхні сусіди Іван і Петро Микулинські, які вказали границі свого родового маєтку Микулинці; того ж дня їхня мати Духна Микулинська вказала границі Почапинців. 23 жовтня приграничний відтинок Вінницького повіту завершили обводити «земянка господарская повѣту Веницкого пани Михнова Якубовича пани Богдана изъ зятель своим паномъ Хведоромъ Бокеемъ» (Археографический сборник документов, 1867, с. 124).

Цікаво, що роком раніше у ревізії Вінницького замку 1545 р. королівські ревізори зафіксували скаргу вищезгаданого вонячинського урядника Семена Кмітича на сусідів Хмельницького замку і волості Польської Корони про постійні напади і пошкодження жнив та врожаю, викіс сіножатей. При цьому Семен Кмітич зазначив, що він, як вонячинський урядник, листувався з великокняжою канцелярією у Вільно, зокрема щодо захисту від нападів коронних підданих з Хмельницького замку (ЛМ-561, с. 219)¹¹. Цікаво, що наступного 1546 р. ці важливі свідчення про прикордонні взаємини з коронними сусідами так і не потрапили до «Попису границь и шкодъ», що було явним недоглядом граничних комісарів чи то пак свідчило про вкрай скрутні умови, в яких оформлювались протоколи об'їздів і що напевно робилося «заднім числом» («Обвід» ВКЛ від 20 жовтня 1546 р.) (Археографический сборник документов, 1867, с. 124).

У Брацлавському повіті комісарам вдалося «пописати» границі лише чотирьох землевласників, землі яких були розташовані на Кучманському татарському шляху і які сусідили з Барським і Каменецьким повітами Подільського воєвод-

¹¹ Цитата: «Нишли далъ ми (королівському ревізору. – В.П.) о томъ знати, ижъ тому имѣнью от замьку и волости Хмелническое кривды и втиски великии ся дѣють в посегани земли и сеножатей, и в наездкахъ, и в пожогахъ и грабежахъ. И тыхъ часов, при моей бытности, наставши на властных сеножати того имѣнья, сѣна колкосъ стоговъ сожгли, а иншое побрали, не дбаючи на листы г(о)сп(о)д(а)рьскии» (Ревізія Вінницького замку 1545 р.).

ства. Двоє землевласників провели «обвід» особисто, третій – за текстом «обводу», пред'явивши його для вписання до «Попису границь», немов до актових книг, а четвертий – за усною заявою перед комісарами, яка була також вписана. Зокрема, були пописані границі володінь братів Носковичів з одноіменного «селища», Федора З'яловського з одноіменного «селища», Петра Братковича з Братківців та Ігната Стецьковича Клещовського із «селища» Русова, яким і завершився опис границь.

Що характерно, так це називання поселень «селищами» (так само і в Ревізії Брацлавського замку 1545 р.), які були неосілими господарствами. Федір З'яловський «здаль границу земенину повѣту Брасловского Данку Копыстеринскому», який на «попис границь» їхати відмовився. Виявилось, що останній мешкає на постійному проживанні у сусідньому коронному містечку Бар Подільського воєводства, з якого і вів господарство у своєму «селищі» Копистерин: «Тоть Копыстеринский живеть у Барѣ, а тоє селищю свое Копыстеринское зъ Бару уживаетъ. Того границы некому было вывести» (Археографический сборник документов, 1867, с. 125). Петро Браткович також не зміг провести обвід границь, надіславши граничним комісарам коротенький текст їхнього опису, який комісари і вписали до своєї документації («И мы тот список казали у книги уписать»). Причому комісари півтора тижні чекали на приїзд цього Братковича, до якого був відправлений лист від вінницького підстарости Богуша Шельвовського з оповіщенням про необхідність прибуття на «обвід». Далі граничні комісари заявили (це була чергова «пояснювальна записка», внесена до перепису границь): «А такъ вси землянѣ повѣту Брасловского, которые границы мають с повѣтомъ Барскимъ и Каменецкимъ ажъ до границы земенина брасловского Игната Стецьковича Клещовского, не стали и послушенства на розказанье его милости господарское; и за обысланьемъ и розказаньемъ князя Дмитрея Федоровича [Сангушковича], старостича володимерского, который есть на мѣстцу отца своего¹² и на обысланье подстаростего брасловского не вчинили и границъ своих не вывели» (Археографический сборник документов, 1867, с. 126).

Той же Ігнат Клещовський, як останній обвідник своїх маєткових границь, стоячи перед граничними комісарами, ймовірно, у Вінницькому замку, засвідчив свої границі усно. І граничні комісари (точніше їхній писар – «дяк») внесли його заяву до «Попису границь и шкодъ» за протоколом внесення заяв до актових (урядових) книг: «Пришедши передъ насъ земенинъ повѣту Браславского Игнат Стецькович Клещовский, повѣдилъ: “Отъ кого быхъ я мѣль границу свою взяти, не вѣдаю, бо ихъ татаре давно побрали, а от давныхъ часовъ пуста. Едножъ я свою границу оповѣдаю...”» (Археографический сборник документов, 1867, с. 126). Ці свідчення демонструють мозаїчність і невідповідність описів границь подільської шляхти. Стає очевидним, наскільки різночудно було становище шляхти на прикордонні з Диким Полем і що поняття границі тут радикально відрізнялось від того, що було на Волині чи у Руському воєводстві, а тим паче ще далі на північний захід Корони чи Литви. Фрагментарність і уривчастість цих описів не варто спису-

¹² Князь Дмитро був сином маршалка Волинської землі, старости володимирського, брацлавського і вінницького князя Федора Андрійовича Сангушковича, який помер наступного року († 1547 р.)

вати лише на вплив татарської загрози, яка порушила всі плани урядових комісій у 1546 р. За цим криється абсолютно інша сигніфікація просторової територіальності, яка просто не вкладається в звичні для урядників суспільні уявлення і яка не піддається протоколу межування земель привілейованих землевласників, з їх проходженням по знаках, забезпечених працею залежних селян, бояр і слуг, які їх залишають, як результат своєї життєдіяльності в ході освоєння природного середовища.

Ревізія Вінницького замку 1545 р. Для чіткішого розуміння специфіки Брацлавського і Вінницького повітів на момент проведення об'їзду кордонів 1546 р. можна звернутися до ревізій Брацлавського і Вінницького замків 1545 р., в яких було описано стан оборонних споруд, їх забезпечення, служби і повинності місцевих зем'ян і міщан тощо, а також, що дуже важливо, ставлення місцевих зем'ян до свого прикордонного положення (ЛМ-561, с. 211, 223). Згідно з ревізією у Брацлавському повіті мали осілість 23 «старших земян» (бояр) і 14 «подлейших» зем'ян (на 23 дворищах). «Старші зем'яни» Вінницького повіту не визнавали шляхетства і всіх прав володіння землею за «подлейшими» зем'янами: «А то суть земяне, которыхъ они («старші зем'яни». – *В.П.*) братьею собе не менуютъ ани знаютъ отъколь есть». (ЛМ-561, с. 234–235). А це значить, що ці володіння були не упривілейовані, не мали межування маєткових границь і власних осілих підданих, тобто були «селищами», які використовувались у промисловий і сезонний спосіб господарювання, час від часу, уникаючи сталої осілості на одному місці в умовах степового прикордоння і постійної татарської загрози.

«Старші» вінницькі зем'яни у розпачі повідомили королівським ревізорам про свавілля місцевих «мужей», які служать пану лише три дні на рік, а якщо не служать, то сплячуютъ йому за рік по шість грошей (!). Й тому, на думку вінницьких зем'ян, «в томъ б(о)гатшии и пышнейшии мужикъ, нижли панъ» (ЛМ-561, с. 220). Вінницькі зем'яни пояснювали селянську сваволлю («роспущенство хлопское») тим, що вони можуть безперешкодно втікати за кордон до Польської Корони¹³. Але ж не тільки селяни: згадаймо вищенаведений приклад брацлавського шляхтича Данка Копистеринського, який мешкав у коронному Барі. Разом із тим зем'яни пропонували заборонити селянські переходи між шляхетськими маєтками через границю і тим самим покласти край сваволі місцевих поселенців¹⁴.

¹³ Цитата: «А то для того ся дѣеть, што ж граница полскаа недалеко, – какъ которыи ч(е)л(о)в(е)къ усхочеть завинити и або не завинит, такъ идеть прочъ, а выданья и справедливости жадное не маот. И еще, приходечи отголь, злодейство и шкоду чинят. За которымъ роспущенствомъ хлопскимъ, ижъ и сам на себе и на п(а)на ничого не робить, а наболей вѣдаеть дорогу, куды втекти. Для того и злодѣйства и розбой и вси речи злыи в томъ краи от нихъ самихъ и от жон ихъ плодятся, бо, не маючи што робити, мусить мужъ красти або розбивати (тобто руйнувати, нищити. – *В.П.*), а жона чары чинити» (ЛМ-561. С. 220).

¹⁴ Цитата: «... потреба есть на то великого осмотренья и ласки и бачности г(о)сп(о)д(а)рское, жебы его м(и)л(о)сть г(о)с(по)дарь рачиль розказат тую уставу яко паномъ коруннымъ, такъ и волинскимъ и подолскимъ вчинити. Нехай бы п(а)нове полякове жадныхъ людей, будь отчи-човъ або не отчи-чов, от волинцовъ и подолянъ не примовали. А которыи бы втекали, – тыхъ бы выдавали под утраченемъ имѣней. Такъ тежъ и панове волинцы и подоляне по тому жъ к нимъ ся заховали» (Детальніше див.: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізії українських замків

У цьому проявилась станова шляхетська свідомість, а значить і станова солідарність з коронною шляхтою, яка швидше за все мала набагато більше спільного з брацлавською (східноподільською) тут, на Поділлі, на пограниччі з Диким Полем обох держав, ніж на пограниччі Руського воєводства з Волинською землею і Поліссям.

В основному підтвердилась моя гіпотеза, висловлена на початку дослідження, що взаємини приграничної шляхти здебільшого відображали міжсусідські маєткові відносини, які типологічно мало чим відрізнялися від аналогічних міжшляхетських стосунків у середині повітів, проте мали свою специфіку з огляду на прикордонне розташування. В правовому аспекті приграничні спори не отримали від влади свого інституційного врегулювання, оскільки двосторонні прикордонні комісії для полагодження приграничних спорів магнатів і шляхти так і не були створені протягом усього XVI ст. Причому не тільки для межування міждержавних границь (власне, їх виправлення, «поправи», *renovatio*), але й внутрішніх воєводських, на чому наполягала шляхта Волинського воєводства у своїх сеймикових інструкціях після Люблінської унії 1569 р. і до початку XVII ст.

Окреслену у цій статті проблематику взаємин магнатів і шляхти на пограниччі та межування маєткових границь може значно поглибити вивчення актових книг Волинської землі до 1569 р. у складі ВКЛ, а також аналогічних книг Белзького, Руського і Подільського воєводств Корони, матеріалів Литовської Метрики, Коронної Метрики, залишків шляхетсько-магнатських архівів, в яких набагато повніше відображалися контакти приграничних землевласників. А це значить, що більш узагальнені висновки ще робити зарано.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе-1. (1865). (Т. 2: Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России (1599–1637). Москва.

Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при Киевском, Подольском и Волынском генерал-губернаторе-2. (1907). (Ч. 8. Т. 4: Акты о землевладении в Юго-Западной России в XVI–XVIII ст.). Киев.

Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-Западной Руси, издаваемый при управлении Виленского учебного округа. (1867). Вильна, I, 46–125 (док. № 31)..

Боряк, Г. (1988). Акти адміністративних межувань кінця XIV –середини XVI ст. і реконструкція адміністративно-територіального поділу українських земель. *Історико-географічні дослідження в Україні*. Київ.

Ворончук, І. (2012). *Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники*. Київ.

1545 року. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2005. С. 220). Цікаво, що ця пропозиція повністю збігалася з проєктом організації спільних прикордонних судів між шляхтою Корони і ВКЛ 1554 р., у якому передбачалось судочинство над селянами-втікачами («збегами») (Детальніше див.: Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37. Užrašymų knyga 37 (1552–1561). Vilnius : Lietuvos istorijos institutas Leidykla, 2011. P. 165; Любавский М. Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства. Москва, 1900. С. 82 Приложение).

Груша, А. (2001). Невядомая грамата Фёдара Карыятавіча 1391 г. *Беларускі гістарычны агляд*, 8, 1–2 (14–15), 132.

Келембет, С. (2021). *Князі Несвізькі та Збаразькі: XIII – початок XVI століть*. Вид. друге, виправлене та розширене. Кременчук.

Келембет, С. (2016). Князі Несвізькі, Збаразькі та Вишневецькі – нащадки чернігівських Ольговичів? *Сіверянський літопис*, 3 (129), 3–17.

Келембет, С. (2019). Невідома грамота великого князя Свидригайла Ольгердовича: формування землеволодіння князів Козек на Волині та їх походження. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики*. Київ, ч. 29–30, 6.

Крикун, М. (1993). *Адміністративно-територіальний устрій Правобережної України в XV–XVIII ст. Кордони воєводств у світлі джерел*. Київ.

ЛМ-560: Метрыка Вялікага Княства Літоўскага: Кніга 560 (1542 год): кніга перапісаў № 3 (копія канца XVI ст.). (2007). Мінск : Беларуская навука.

ЛМ-561: Литовська Метрика. Книга 561. Ревізія українських замків 1545 року. (2005). Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Лицкевич, О. (2023). 559-я книга Литовской Метрики: состав и географическое содержание. *Матэрыялы XIX Міжнародных кнігазнаўчых чытаньняў*. Мінск : Нац. бібл. Беларусі, 2023, 31–36;

ЛЗК 1561: Луцка замкова книга 1560–1561 рр. (2013). Луцьк.

Любавский, М. (1892). *Областное деление и местное самоуправление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского Статута*. Москва.

Любавский, М. (1900). *Литовско-Русский сейм: Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*. Москва.

Однороженко, О. (2020). «Знама землі Полукназевскої»: геральдично-сфрагістичні аспекти купчого запису Солтана Альбієвича 1508 р. *Сфрагістичний щорічник*. Київ. Вип. VII.

ПД НГАБ ВКЛ: «Для лепшое твердості...»: Пергаментныя дакументы перыяду Вялікага Княства Літоўскага з фондаў Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (1391–1566 гг.) / уклад.: Я. С. Глінскі, А. А. Жлутка, Д. В. Лісейчыка. Мінск : Беларусь.

Поліщук, В. (2015). Правосознание шляхты Волинской земли по материалам судебных книг луцкого старосты 1560-х гг. *Lietuvos Statutas ir Lietuvos didžiosios kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*. Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. Vilnius : Vilniaus universiteto leidykla, 121–133.

Поліщук, В. (2002). Врядове виживство в структурі публічно-правових процедур (на матеріалі луцьких замкових книг 1558–1567 рр.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. Київ : Інститут історії України НАН України, 1, 79–109.

Поліщук, В. (2009). Замкові книги волинських урядників як джерело з історії руського регіоналізму у Великому князівстві Литовському другої третини XVI ст. Наукові записки. *Збірник праць молодих вчених та аспірантів*. Київ : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 19, 74–88.

Поліщук, В. (2021). Шляхетський рід Микулинських на Східному Поділлі у XV – початку XVII ст.: генеалогія та питання успадкування Микулинців від подільського старости князів Коріатовичів Гринька Соколицького. *Записки Наукового товариства імені Шевченка*. (Т. ССLXXIV. *Праці Історично-філософської секції*). Львів, 132–171.

Поліщук, В. (2025). Проблема межування міждержавних кордонів Польської Корони з Волинню і Східним Поділлям у 1546 році. *Україна–Польща: історична спадщина і суспільна свідомість*. Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, НАН України, 18, 7–29.

Розов, В. (1928). *Українські грамоти*. (Т. I. XIV в. і перша половина XV в.). Київ.

Собчук, В. (2014). *Від коріння до крони. Дослідження князівських і шляхетських родів Волині XV – першої половини XVII ст.* Кременець.

Статут ВКЛ 1529: Статuti Великого князівства Литовського у трьох томах. (2002). (Том I: Статут Великого князівства Литовського 1529 року). Одеса : «Юридична література».

AS-1: Archiwum ksiażat Łubartowiczow Sanguszków w Sławucie. (1887). (Т. I. 1366–1506). Lwow.

AS-2: Archiwum książąt Łubartowiczów Sanguszków w Sławucie. (1890). (T. III. 1432–1534). Lwów.

Dogel, M. (1758). *Limites regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis autenticis descripti*. Vilnae.

Granice 1546: *Granice pomiędzy Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim w 1546 r.* (2025). Folia Jagellonica Fontes 34. Warszawa.

Kromer, M. (1984). *Polska czyli o położeniu ludności obyczajach urządach i sprawach publicznych królestwa polskiego księgi dwie*. Olsztyn.

LM-37: Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37. Užrašymų knyga 37 (1552–1561). (2011). Vilnius : Lietuvos istorijos institutas Leidykla. <http://dev.metrika.ldkistorija.lt/knyga/116#mode/1up>.

LM-22: Lietuvos Metrika. Kn. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. (2010). Vilnius : Lietuvos istorijos institutas leidykla.

Statut 1529: Pirmasis Lietuvos Statutas = Первый Литовский Статут: Tekstai senąja baltarusių, lotynų ir senąja lenkų kalbomis. (1991). (Tekstus parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius ir kt. Vilniaus Universitetas Lietuvos ma Lietuvos istorijos Institutas). Vilnius : Mintis.

Przedzdecki, A. (1841). *Podole, Wołyn, Ukraina. Obrazy miejsc i czasu*. T.1. Wilno.

Tęgowski, J. (1997). Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej. *Teki Krakowskie. T. V. Prace ofiarowane Franciszkowi Sikorze z okazji sześćdziesięciolecia urodzin*. Kraków.

Urzednicy WKL: Urzędnicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV-XVIII wieku. (1994). Kornik.

REFERENCES

Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi vremennoi komysseyi dlia razbora drevnykh aktov, uchrezhdennoi pry Kyevskom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatore-1. (1865). (T. 2: Akty, odnosiaschchiesia k ystoriy Yuzhnoi y Zapadnoi Rossyy (1599–1637). Moskva (in Russian).

Arkhyv Yuho-Zapadnoi Rossyy, yzdavaemyi vremennoi komysseyi dlia razbora drevnykh aktov, uchrezhdennoi pry Kyevskom, Podolskom y Volynskom heneral-hubernatore-2. (1907). (Ch. 8. T. 4: Akty o zemlevladyenii v Yuho-Zapadnoi Rossyy v XVI–XVIII st.). Kyev (in Russian).

Arkheohrafycheskyi sbornik dokumentov, odnosiaschchysia k ystoriy Severo-Zapadnoi Rusy, yzdavaemyi pry upravlenii Vylenskoho uchebnogo okruha. (1867). Vyl'na, I, 46–125 (dok. № 31) (in Russian).

Boriak, H. (1988). Akty administratyvnykh mezhuvan kintsia XIV – seredyny XVI st. i rekonstruktsiia administratyvno-terytorialnoho podilu ukrainskykh zemel. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*. Kyiv (in Ukrainian).

Voronchuk, I. (2012). *Naseleennia Volyni v XVI – pershii polovyni XVII st.: rodyina, domohospodarstvo, demohrafichni chynnyky*. Kyiv (in Ukrainian).

Hrusha, A. (2001). Neviadomaia hramata Fiedara Kariyatavicha 1391 h. *Belaruski histarychny ahliad*, 8, 1–2 (14–15), 132 (in Ukrainian).

Kelembet, S. (2021). *Kniazi Nesvizki ta Zbarazki: XIII – pochatok XVI stolit*. Vyd. druhe, vypravlene ta rozshyrene. Kremenchuk (in Ukrainian).

Kelembet, S. (2016). Kniazzi Nesvizki, Zbarazki ta Vyshevetetski – nashchadky chernihivskykh Olhovychiv? *Sivierskyi litopys*, 3 (129), 3–17 (in Ukrainian).

Kelembet, S. (2019). Nevidoma hramota velykoho kniazia Svydryhaila Olherdovycha: formuvannia zemlevolodinnia kniaziv Kozek na Volyni ta yikh pokhodzhennia. *Spetsialni istorychni dystsypliny: pytannia teorii ta metodyky*. Kyiv, ch. 29–30, 6 (in Ukrainian).

Krykun, M. (1993). *Administratyvno-terytorialnyi ustroi Pravoberezhnoi Ukrainy v XV–XVIII st. Kordony voievodstv u svitli dzhherel*. Kyiv (in Ukrainian).

LM-560: Metryka Vialikaha Kniastva Litoŭskaha: Kniha 560 (1542 hod): kniha perapisaŭ № 3 (kopiia kantsa XVI st.). (2007). Minsk: Belaruskaja navuka (in Belarusian).

LM-561: Lytovska Metryka. Knyha 561. Revizii ukrainskykh zamkiv 1545 roku. (2005). Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy (in Ukrainian).

Lytskevych, O. (2023). 559-ya knyha Lytovskoi Metryky: sostav y heohrafycheskoe soderzhanye. *Materyialy XIX Mizhnarodnykh kniaznaŭchykh chytanniaŭ*. Minsk: Nats. bibl. Belarusi, 2023, 31–36 (in Belarusian).

LZK 1561: Lutska zamkova knyha 1560–1561 rr. (2013). Lutsk (in Ukrainian).

Liubavskiy, M. (1892). *Oblastnoe delenie y mestnoe samouprvlenye Lytovsko-Russkoho hosudarstva ko vremeny yzdaniya pervoho Lytovskoho Statuta*. Moskva (in Russian).

Liubavskiy, M. (1900). *Lytovsko-Russkiy seim: Opyt po ystoriyy uchrezhdeniya v svyazy s vnutrennyim stroem y vneshnei zhyznii hosudarstva*. Moskva (in Russian).

Polyshchuk, V. (2015). Pravosoznanye shliakhty Volynskoi zemly po materyalam sudebnykh knyh luts'koho starosty 1560-tykh hh. *Lietuvos Statutas ir Lietuvos didžiosios kunigaikštystės bajoriškoji visuomenė*. Sudarė Irena Valikonytė ir Lirija Steponavičienė. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 121–133 (in Ukrainian).

Polishchuk, V. (2002). Vriadove vyzhivstvo v strukturi publichno-pravovykh protsedur (na materialii luts'kykh zamkovykh knyh 1558–1567 rr.). *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii*. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 1, 79–109 (in Ukrainian).

Polishchuk, V. (2009). Zamkovi knyhy volynskykh uriadnykiv yak dzherelo z istorii ruskoho rehionalizmu u Velykomu kniazivstvi Lytovskomu druhoi tretyny KhVI st. Naukovi zapysky. *Zbirnyk prats molodykh vchenykh ta aspirantiv*. Kyiv: Instytut ukrainskoi arkhеоhrafii ta dzhereloznavstva im. M.S. Hrushevskoho NAN Ukrainy, 19, 74–88 (in Ukrainian).

Polishchuk, V. (2021). Shliakhetskyi rid Mykulynskykh na Skhidnomu Podilli u XV – pochatku XVII st.: henealohiia ta pytannia uspadkuvannia Mykulyntsiv vid podil'skoho starosty kniaziv Koriatovychiv Hrynka Sokolets'koho. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka. (T. CCLXXIV. Pratsi Istorychno-filosofskoi sekti)*. Lviv, 132–171 (in Ukrainian).

Polishchuk, V. (2025). Problema mezhuvannia mizhderzhavnykh kordoniv Polskoi Korony z Volynniu i Skhidnym Podilliam u 1546 rotsi. *Ukraina–Polshcha: istorychna spadshchyna i suspilna svidomist*. Lviv: Instytut ukrainoznavstva imeni I. Krypiakevycha NAN Ukrainy, 18, 7–29 (in Ukrainian).

PD NHAB VKL: «Dlia lepszoe tverdosty...»: Perhamentnyiia dokumenty peryiadu Vialikaha Kniazstva Litoŭskaha z fondaŭ Natsyianalnaha histarychnaha arkhiva Belarusi (1391–1566 hh.) / uklad.: Ya. S. Hlinski, A. A. Zhlutka, D. V. Liseichyka. Minsk: Belarus (in Belarusian).

Rozov, V. (1928). *Ukrainski hramoty*. (T. I. XIV v. i persha polovyna XV v.). Kyiv (in Ukrainian).

Sobchuk, V. (2014). *Vid korinnia do krony. Doslidzhennia kniazivskykh i shliakhetskykh rodiv Volyni XV – pershoi polovyny XVII st.* Kremenets (in Ukrainian).

Statut VKL 1529: Statuty Velykoho kniazivstva Lytovskoho u trokh tomakh. (2002). (Tom I: Statut Velykoho kniazivstva Lytovskoho 1529 roku). Odesa: «Iurydychna literatura» (in Ukrainian).

AS-1: Archiwum ksiazat Łubartowiczow Sanguszków w Sławucie. (1887). (T. I. 1366–1506). Lwow (in Polish).

AS-2: Archiwum ksiazat Łubartowiczów Sanguszków w Sławucie. (1890). (T. III. 1432–1534). Lwow (in Polish).

Dogel, M. (1758). *Limites regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae ex originalibus et exemplis autenticis descripti*. Vilnae (in Polish).

Granice 1546: Granice pomiędzy Koroną a Wielkim Księstwem Litewskim w 1546 r. (2025). *Folia Jagellonica* Fontes 34. Warszawa (in Polish).

Kromer, M. (1984). *Polska czyli o położeniu ludności obyczajach urządach i sprawach publicznych królestwa polskiego księgi dwie*. Olsztyn (in Polish).

LM-37: Lietuvos Metrika. Knyga nr. 37. Užrašymų knyga 37 (1552–1561). (2011). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas Leidykla. <http://dev.metrka.ldkistorija.lt/knyga/116#mode/1up> (in Lithuanian).

LM-22: Lietuvos Metrika. Kn. 22 (1547). Užrašymų knyga 22. (2010). Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla (in Lithuanian).

Statut 1529: *Pirmasis Lietuvos Statutas = Perviy Lytovsriy Statut: Tekstai senaja baltarusių, lotynų ir senaja lenkų kalbois.* (1991). (Tekstus parengė S. Lazutka, I. Valikonitė, E. Gudavičius ir kt. Vilniaus Universitetas Lietuvos ma Lietuvos istorijos Institutas). Vilnius: Mintis (in Lithuanian).

Przeddecki, A. (1841). *Podole, Wolyn, Ukraina. Obrazy mejsc i czasu.* T.1. Wilno (in Polish).

Tęgowski, J. (1997). *Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej. Teki Krakowskie. T. V. Prace ofiarowane Franciszkowi Sikorze z okazji sześćdziesięciolecia urodzin.* Kraków (in Polish).

Urzednicy WKL: *Urzednicy centralni i dostojnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego XIV–XVIII wieku.* (1994). Kornik (in Polish).

Volodymyr POLISHCHUK

Doctor of Historical Sciences,

Senior Research Fellow

*M.S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archeography and
Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine*

ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-9455-7800>

e-mail: rizoma@ukr.net

VOLYN AND EASTERN PODOLIA MAGNATES AND NOBILITY ON THE BORDER WITH THE POLISH CROWN DURING THE SURVEY OF BORDER ESTATES IN 1546

This article examines the 1546 census of the interstate borders between the Grand Duchy of Lithuania and the Polish Crown. It focuses on the relations between the magnates and nobility of both states along the border, as manifested during the inspection and recording of property boundaries in the protocols of border commissioners. It examines the structure of the border inspection protocols and the objects of data recording, such as violations, border markers and statements by privileged landowners regarding the recognition or non-recognition of borders and possessions. The article demonstrates that the border relations between the magnates and nobility of both states were neighbourly, due to the noble right of land ownership and the early modern nature of their territorial organisation. To a large extent, these relations were determined by the management of territories by their own subjects, creating precedents for territorial disputes. The source reveals the differences in the specifics of border relations between neighbouring landowners in Podillia on the border with the Wild Field.

The outlined problems of relations between magnates and gentry on the border and the demarcation of estate borders can be significantly deepened by studying the deed books of the Volyn land until 1569 as part of the Grand Duchy of Lithuania, as well as similar books of the Belz, Rus and Podolia voivodeships of the Crown, materials of the Lithuanian Metric, the Crown Metric, and the remains of the nobility and magnate archives, which reflected the contacts of border landowners much more fully.

Keywords: description of the borders between states in 1546, government action, border inspections, noble estates, Grand Duchy of Lithuania, Crown of Poland, Ruthenian Voivodeship, Volhynia, Podolia, Bratslav District.

Дата надходження статті: 31.07.2025

Дата прийняття статті: 20.08.2025

Опубліковано: 12.11.2025